

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА
ГРІНЧЕНКА**

Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА АКТИВНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ
ВАРШАВИ (1918–1939)**

Спеціальність: “032 Історія та археологія”

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Куцокінь Анни Сергіївни

студентки 4 курсу
групи ІСТб-1-22-40д.

Науковий керівник:

Саган Галина Василівна

професор кафедри всесвітньої історії
доктор історичних наук
професор

Роботу захищено «__» «_____» 2026 р.

Оцінка _____

Київ – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ВАРШАВИ	10
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ: ПРОМИСЛОВІСТЬ, ТОРГІВЛЯ, ФІНАНСИ	24
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКІ, БЛАГОДІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ	37
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	55

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення соціально-економічної активності єврейської громади Варшави в міжвоєнний період є одним із пріоритетних завдань сучасної історичної науки. Варшава як столиця відродженої Польської держави стала осередком найбільшої єврейської громади Європи: напередодні Другої світової війни тут мешкало близько 375 тисяч євреїв, що становило понад 30 відсотків усього міського населення. Це робило варшавську єврейську спільноту унікальним явищем у демографічній, економічній і культурній карті континенту. Дослідження 1918–1939 років дозволяє простежити, як в умовах відновлення польської державності, нестабільної економіки та наростаючого антисемітизму єврейська громада зберігала і розвивала власні господарські, соціальні та культурні інституції.

Звернення до теми соціально-економічної активності варшавських євреїв має важливе практичне значення для осмислення сучасних проблем мультикультурного суспільства, захисту прав національних меншин та збереження культурної спадщини. Досвід єврейської громади Варшави, яка в надзвичайно складних умовах зуміла створити розвинену мережу освітніх, благодійних і культурних установ, є цінним прикладом громадської самоорганізації. Вивчення механізмів єврейського підприємництва та кооперативного руху збагачує наше розуміння економічної історії Центральної Європи міжвоєнного часу. Нарешті, дослідження цього трагічно перерваного Голокостом періоду відповідає сучасним завданням збереження пам'яті, протидії антисемітизму та формування толерантного суспільства.

Метою дослідження є комплексний аналіз соціально-економічної активності єврейської громади міста Варшави в період 1918–1939 років.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- ❖ проаналізувати демографічну структуру та соціальний склад єврейської громади Варшави в міжвоєнний період;
- ❖ дослідити економічну діяльність єврейського населення у сферах промисловості, торгівлі та фінансів;

- ❖ охарактеризувати діяльність громадських, благодійних і культурно-освітніх організацій єврейської спільноти;
- ❖ розглянути політичну активність єврейського населення та його участь у міському самоврядуванні;
- ❖ визначити особливості міжетнічних відносин між єврейським і польським населенням Варшави;
- ❖ простежити трансформації культурного та релігійного життя єврейської спільноти в умовах міжвоєнного двадцятиліття.

Об'єктом дослідження є єврейська громада міста Варшави в міжвоєнний період 1918–1939 років.

Предметом дослідження є соціально-економічна активність єврейського населення Варшави, що включає підприємницьку діяльність, професійну структуру, громадську організацію, культурне життя та політичну участь.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1918–1939 роки — від відновлення незалежності Польщі до початку Другої світової війни, що знаменувала кінець існування єврейської Варшави.

Географічні рамки охоплюють місто Варшаву в його адміністративних межах міжвоєнного часу, включно з передмістями, де концентрувалося єврейське населення, зокрема районом Мур'янув (Muranów) та Нальєвкі (Nalewki).

Методи дослідження. В процесі написання дипломної роботи була використана система загальнонаукових та спеціальних методів. Серед загальнонаукових застосовувалися: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та системний підхід. Зі спеціальних історичних методів використовувалися: хронологічний, порівняльно-історичний, соціально-статистичний, а також метод усної історії при опрацюванні мемуарних джерел.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Перший розділ присвячено аналізу історіографії та джерельної бази. Другий розділ розглядає демографічну структуру та соціальний склад громади. Третій розділ досліджує

економічну діяльність єврейського населення. Четвертий розділ характеризує громадські, благодійні та культурно-освітні організації.

Ключові слова : *Варшава, Єврейська громада, міжвоєнний період, їдиш, Друга Річ Посполита .*

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Вивчення соціально-економічної і культурної активності єврейської громади Варшави в міжвоєнний час тривалий час залишалося поза увагою польської і єврейської науки. Більшість дослідників, що займалися цією темою до 1939 року, загинули в роки Голокосту, а значна частина архівних матеріалів була знищена під час окупації. Через це системне вивчення єврейської міжвоєнної Варшави розгорнулося переважно в другій половині ХХ ст. — спершу в Ізраїлі, США і Великій Британії, пізніше і в Польщі.

Основним джерелом кількісних даних є матеріали двох польських Всезагальних переписів населення. Другий перепис від 9 грудня 1931 року, опублікований Головним статистичним управлінням Польщі (GUS), надає детальні відомості про чисельність, мовний склад і соціально-професійну структуру єврейської громади Варшави і є головним демографічним джерелом цього дослідження [1].

Важливим статистичним джерелом є праця Йозефа Кончинського «*Żydzi w Polsce w ostatnim dziesięcioleciu w oświetleniu cyfr statystycznych*» (Варшава, 1936). Дослідник провів детальний аналіз даних перепису 1931 року щодо єврейської зайнятості, розселення і соціальної структури, і його праця залишається незамінним довідником для вивчення господарської активності польського єврейства [2].

До мемуарних і документальних джерел належать щоденники Чаїма Ароновича Каплана «*Scroll of Agony: The Warsaw Diary*» [3] і Емануела Рингельблюма «*Notes from the Warsaw Ghetto*» [4]. Обидва джерела відображають і довоєнний соціальний досвід авторів, що робить їх незамінними для розуміння не лише гетто, а й попереднього міжвоєнного суспільства. Рингельблюм здобув докторат у Варшавському університеті і ще до окупації провадив масштабну документаційну роботу в межах YIVO.

Серед інтернет-ресурсів і цифрових архівів виняткову цінність має YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe — провідний науковий ресурс з єврейської Центрально-Східної Європи [5]. YIVO Digital Archive on Jewish Life in Poland містить тисячі оцифрованих документів і фотографій, що стосуються варшавської єврейської громади [6]. Стаття «Warsaw» в Енциклопедії Голокосту USHMM надає перевірені демографічні та фактологічні дані [7]. Стаття «Poland: Interwar» у Єврейському жіночому архіві систематизує відомості про жіночий вимір єврейського суспільства [8].

Провідне місце в монографічній літературі посідає серія «Polin: Studies in Polish Jewry». Том 3 «The Jews of Warsaw» (1988) [36], том 8 «Jews in Independent Poland, 1918–1939» (1994) [37] і том 9 «Jews, Poles, Socialists» (1996) [38] є головними колективними аналітичними дослідженнями теми. Ці три томи у поєднанні охоплюють демографічний, господарський, культурний і політичний виміри єврейської Варшави міжвоєнного часу.

Наталя Алексіун у монографії «Conscious History: Polish Jewish Historians before the Holocaust» (2021) реконструювала інтелектуальну традицію польського єврейства, показавши спадкоємність між дореволюційними і міжвоєнними дослідниками [9]. Її статті у Polin і East European Jewish Affairs поглиблюють аналіз єврейського наукового середовища [24, 25]. Гершон Бекон у монографії «The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939» (1996) здійснив фундаментальне дослідження ортодоксальної партії і системи єврейського самоврядування [10].

Владислав Бартошевський і Антоні Полонський у праці «The Jews in Warsaw: A History» (1991) реалізували першу і досі єдину комплексну монографічну реконструкцію єврейської присутності у Варшаві від найдавніших часів до 1945 року [11]. Люсі Давидович у класичній праці «The Golden Tradition» (1967) представила панорамний огляд єврейської культурної і соціальної традиції Центрально-Східної Європи [12]. Барбара Енгелькінг і Яцек Леоцьяк у монографії «The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City» (2009) здійснили детальну реконструкцію топографії єврейської Варшави [13].

Мауріцій Фукс у монографії «Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939» (1979) зафіксував понад 120 єврейських видань і детально дослідив єврейську пресу польської столиці [14]. Ірвін Гутман у монографії «The Jews of Warsaw, 1939–1943» (1982) реконструював соціальну і культурну структуру гетто, показуючи зв'язок між міжвоєнними і окупаційними єврейськими інституціями [15]. Сара Геллер у монографії «On the Edge of Destruction» (1994) здійснила комплексний аналіз соціально-економічного становища польського єврейства в міжвоєнний час [16].

Самуель Кассоу у монографії «Who Will Write Our History?» (2007) розкрив унікальний документаційний проект Рингельблюма в контексті варшавського єврейського інтелектуального середовища [17]. Кейт Мосс у монографії «An Unchosen People» (2021) проаналізував єврейський суспільно-політичний досвід міжвоєнної Польщі [20]. Антоні Полонський у третьому томі «The Jews in Poland and Russia» (2012) виклав найповніший синтетичний огляд польсько-єврейської міжвоєнної історії [21]. Класична польсько-єврейська міжвоєнна монографія за редакцією Шиппера, Тартаковера і Хафтки «Żydzi w Polsce Odrodzonej» (1932–1936) дала широкий огляд суспільного, господарського і культурного життя єврейства Другої Речі Посполитої [22]. Єжи Томашевський у монографії «Najnowsze dzieje Żydów w Polsce» (1993) дав аналітичний огляд становища євреїв у відродженій Польщі [23].

Серед наукових статей особливо важливі: Аліна Цала про соціальну свідомість єврейської молоді [26]; Єжи Томашевський про правове становище єврейської меншини [27]; Войцех Тварек про єшиву Томхей Тмімім (Modern Judaism, 2023) [28]; Теодор Р. Вікс про прогресивний антисемітизм у Польщі (East European Jewish Affairs, 1995) [29]; Жюдіт Жиндул про антиєврейські заворушення в Польщі в 1935–1937 роках [30]. Серед інших важливих досліджень — праця Барелі і Гутвейна про потоки капіталу між Польщею і Палестиною [31], розділ Кеннета Мосса про єврейський націоналізм у міжвоєнній Варшаві [32] і бібліографія їдишської преси Шейнтуха і Соломон

[33]. Значним внеском є також стаття Каміля Кека у *Contemporary European History* (2025) про міжвоєнний єврейський соціально-політичний досвід [34]. Збірник «*New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands*» (2018) підсумовує новітні напрямки досліджень [35].

РОЗДІЛ 2. ДЕМОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ЄВРЕЙСЬКОЇ ГРОМАДИ ВАРШАВИ

Демографічна картина єврейської Варшави є відправною точкою для розуміння соціальних і економічних процесів у громаді. Аналіз кількісних даних дозволяє встановити масштаби єврейської присутності в польській столиці і виявити динаміку змін. Два польські переписи — 1921 і 1931 років — дають надійну статистичну базу для такого аналізу.

Відновлення Польської держави в листопаді 1918 року застало варшавську єврейську громаду після чотирьох років Першої світової війни. Дореволюційна Варшава, що перебувала під управлінням Російської імперії, мала значні єврейські квартали, і єврейське населення відіграло ключову роль у торгівлі, ремеслі і культурному житті міста. За оцінками дослідників, напередодні Першої світової війни у Варшаві мешкало близько 337 000 євреїв — 38,1 відсотка від загального населення. Воєнні лихоліття, масові депортації і руйнування господарських зв'язків підірвали матеріальний добробут громади, однак не зменшили її чисельності: до Варшави прибували єврейські біженці з фронтних зон і окупованих територій.

За даними Першого Всезагального перепису населення Польщі 1921 року, у Варшаві мешкало близько 310 000 євреїв — приблизно 33 відсотки від загальної чисельності мешканців міста близько 940 000 осіб. Загальна чисельність євреїв у Польщі в 1921 році становила 2 845 364 особи — близько 10,5 відсотка від загальної кількості населення країни. Таким чином, Варшава концентрувала в собі понад 10 відсотків усього єврейства Польщі, що свідчить про її роль як найважливішого єврейського центру країни.

Найдостовірнішим і найдетальнішим демографічним джерелом залишається Другий Всезагальний перепис населення від 9 грудня 1931 року, організований Головним статистичним управлінням Польщі (Główny Urząd Statystyczny). Відповідно до його матеріалів, у Варшаві проживало 352 659 осіб єврейського віросповідання — 30,1 відсотка від загальної кількості мешканців

столиці в 1 171 898 осіб. У загальнонаціональному масштабі перепис зафіксував 3 130 581 польського єврея — 9,8 відсотка від усього населення Другої Речі Посполитої чисельністю понад 32 мільйони осіб [1].

Зниження відносної частки єврейського населення Варшави з 33 до 30 відсотків між переписами 1921 і 1931 років пояснювалося не абсолютним скороченням єврейської громади, а швидшим зростанням загальноміського населення за рахунок польської міграції. В абсолютних цифрах єврейська громада протягом міжпереписного десятиліття зросла майже на 43 000 осіб — приблизно на 14 відсотків. Йозеф Кончинський у своєму статистичному дослідженні 1936 року встановив, що варшавська єврейська громада зростала переважно завдяки міграційному припливу з менших міст і містечок Мазовшя, Підляшшя і Люблінщини: дрібні провінційні міста виштовхували єврейське населення до столиці, яка пропонувала ширші економічні можливості і розвинену громадську інфраструктуру [2].

Напередодні Другої світової війни єврейське населення Варшави, за оцінкою Енциклопедії Голокосту USHMM, перевищувало 350 000 осіб і становило близько 30 відсотків від загального населення столиці [7]. Згідно з даними YIVO Encyclopedia, Варшава перед 1939 роком вирізнялася найбільшою концентрацією єврейського населення в будь-якому місті Центрально-Східної Європи і поступалася лише Нью-Йорку за абсолютною чисельністю в світовому масштабі [5]. Антоні Полонський підкреслював, що серед польських євреїв Варшава мала статус «столиці єврейського народу», де зосереджувалися провідні інституції, преса і культурне життя єврейської Польщі [21].

Природний приріст єврейського населення Варшави поступово знижувався протягом міжвоєнного двадцятиліття під впливом урбанізації і підвищення рівня освіти жінок. Якщо в традиційній єврейській родині XIX сторіччя народжувалося шестеро-восьмеро дітей, то міська єврейська сім'я 1930-х мала в середньому двох-трьох дітей. За аналізом восьмого тому серії Polin, ця демографічна трансформація відображала загальноєвропейські закономірності переходу від традиційного до модерного типу відтворення і була нерівномірною:

в ортодоксальних і хасидських родинх народжуваність залишалася вищою, ніж у секуляризованих [37].

Вікова структура єврейського населення Варшави суттєво відрізнялася від загальноміської. За переписом 1931 року, частка осіб у продуктивному віці від 15 до 59 років серед варшавських євреїв була відносно вищою, ніж у загальноміській структурі, — наслідок домінування молодих трудових мігрантів серед тих, хто прибував до міста з провінції. Водночас організація ТОЗ (Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej) фіксувала порівняно вищий рівень захворюваності на туберкульоз серед єврейського населення через перенаселеність єврейських кварталів і злиденні умови проживання значної частини громади.

Еміграційна динаміка відігравала помітну роль у демографічному балансі єврейської Варшави. Масова єврейська еміграція до США різко скоротилася після 1924 року, коли американський Конгрес ухвалив жорсткі імміграційні квоти (Immigration Act of 1924), що практично закрили США для нових польських єврейських іммігрантів. Натомість посилилася алія до Підмандатної Палестини: якщо в 1920-ті роки польські євреї склали помірну частку загальної алії, то у 1930-ті, після загострення антисемітизму, цей потік суттєво зріс. Антоні Полонський зафіксував, що щорічна еміграція польських євреїв у різні роки коливалася від 20 000 до понад 100 000 осіб [21]. Варшавська молодь активно залучалася до еміграційних структур через мережу піонерських організацій — насамперед Хе-Халуц, що мав у польській столиці один із найбільших відділень.

Езра Мендельсон у порівняльній монографії про євреїв Центрально-Східної Європи підкреслював, що польські єврейські громади вирізнялися надзвичайно високим ступенем збереження мовної та культурної самобутності порівняно з євреями Угорщини, Румунії або Чехословаччини, де асиміляційні процеси зайшли значно далі. Він пов'язував це з тим, що євреї склали майже 10 відсотків усього населення Польщі і утворювали компактні міські громади, що самодостатньо функціонували з власними освітніми, культурними і

господарськими інституціями, не відчуваючи гострої потреби у культурній асиміляції для соціального виживання [19].

Просторове розташування єврейського населення у Варшаві мало не лише демографічне, а й соціальне, культурне та економічне значення. Концентрація євреїв у певних міських районах формувала специфічний соціальний простір, у якому відтворювалися єврейська культура, мова і спосіб буття. Разом із тим ця просторова концентрація не була ні примусовою, ні абсолютною: євреї мешкали по всьому місту, хоча з різною густотою, а кордони між єврейськими і польськими кварталами у реальному повсякденні були набагато прозорішими, ніж у стереотипних уявленнях.

Серцем єврейської Варшави були квартали на північ від центру міста: Налевкі (Nalewki), Генська (Gęsia), Смоча (Smocza), Дзіка (Dzika), Волинська (Wołyńska), Новоліпі (Nowolipie). Район Мур'янів (Muranów) ще з XVIII–XIX сторіч формувався як переважно єврейський, і у міжвоєнний час зберіг цей характер. Барбара Енгелькінг і Яцек Леоцьяк у монографії «The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City» детально реконструювали топографію цього простору, показуючи, що щільна забудова внутрішніх дворів (kamienice) призводила до надзвичайно високої людської концентрації [13]. За даними перепису 1931 року, на окремих вулицях єврейських кварталів євреї склали 80–95 відсотків мешканців.

Вулиця Налевкі (Nalewki) стала синонімом єврейської торговельної активності. Ісаак Башевіс-Зінгер, що прожив у Варшаві кілька важливих років своєї літературної молодості, описував Налевкі як «запаморочливий бульвар, уздовж якого стояли чотири- і п'ятиповерхові будинки з широкими під'їздами, обліплені вивісками». Прилеглі вулиці — Генська, Смоча, Павя — утворювали потужний торговельний кластер на кілька кварталів, де нараховувалися понад 2 000 комерційних закладів різних форматів. Ресурс ЕРҮС YIVO зафіксував, що у 1930-х роках 75 відсотків варшавських євреїв жили в бідності, і саме Налевкі з

прилеглими вулицями була найвиразнішим осередком єврейського пролетарського побуту [5].

Вулиця Тломацьке (Tłomackie) асоціювалася з єврейською інтелектуальною і релігійною елітою. На ній розташовувалася Велика синагога, збудована у 1878 році й розрахована на близько 2 000 місць. Це була найпрестижніша і найбільш «реформатська» єврейська молільниця Варшави — з польськомовними проповідями і богослужіннями, орієнтованими на акультуровану буржуазію. Поряд розміщувалися Бібліотека імені Іцхака-Лейбуша Переця і варшавський відділ YIVO. Будинок на Тломацьке, 13 — адреса Союзу єврейських письменників і журналістів — слугував центром єврейського інтелектуального життя. Вулиця Лешно (Leszno) мала репутацію єврейського театального і розважального центру: тут діяли театри, кав'ярні і редакції газет.

Єврейський цвинтар на вулиці Окопова, закладений у 1806 році, налічував сотні тисяч поховань і є одним із найбільших єврейських некрополів Центрально-Східної Європи (площа понад 30 гектарів). На надгробках змішувалися написи їдишем, івритом і польською — красномовне свідчення мовної різноманітності громади. Цвинтар фінансувала гміна і він виконував не лише похоронну, а й символічну функцію: показував тривалість і укоріненість єврейської присутності у Варшаві.

Поза традиційними кварталами заможна частина громади активно освоювала нові райони. У Волі (Wola), на Празькому березі (Praga), у Жолібожі (Żoliborz) і Охоті (Ochota) оселялися молоді єврейські родини, часто вже польськомовні. Площа Гжибовська (Plac Grzybowski), розташована між єврейськими кварталами і центром міста, була населена єврейськими городянами, домовласниками і дрібними підприємцями. Саме тут на початку ХХ сторіччя торгівля набула виразного єврейського характеру, і ця традиція збереглася в міжвоєнні роки. Ресурс спільної єврейсько-польської пам'яті «Common History — Jewish Warsaw» зафіксував, що єврейські судноплавні

компанії існували на Віслі, а у Прагу виводили худобу і коней на ярмарки — свідчення просторової різноманітності єврейської господарської активності [5].

Гжибовська площа і прилеглі вулиці Крохмальна (Krochmalna) і Цепла (Ciepla) були частиною єврейського міста, де сусідували дрібна торгівля, ремісницькі майстерні і бідняцьке житло. Саме на вулиці Крохмальна у будинку №92 містився Дитячий будинок Януша Корчака — і саме тут Ісаак Башевіс-Зінгер прожив значну частину своєї варшавської молодості, зберігши цю вулицю в пам'яті як живий образ єврейської пролетарської Варшави. Аліна Цала у дослідженні соціальної свідомості єврейської молоді, що вийшло у восьмому томі *Polin*, засвідчила: кордони між єврейським і польським міським простором у реальному повсякденні були значно прозорішими, ніж у стереотипних уявленнях [26].

Мовний профіль єврейської Варшави відображав глибоку ідеологічну і культурну диференціацію всередині громади. Питання про мову не було суто лінгвістичним: вибір між їдишем, івритом і польською символізував вибір між різними баченнями єврейської ідентичності і майбутнього. Перепис 1931 року зафіксував це розмаїття у статистичному вимірі: за загальнопольськими даними, близько 80 відсотків єврейського населення Польщі назвали рідною мовою їдиш. У Варшаві ця частка оцінюється в 71–74 відсотки, тоді як 23–26 відсотків назвали рідною польську мову [1]. Підвищений показник польськомовності у столиці порівняно з провінцією відображав інтенсивніший асиміляційний тиск великого міста.

Їдиш був мовою більшості варшавських євреїв не лише в побутовому, а й у громадському сенсі. Їдишем виходила найтиражніша преса, йшли театральні вистави, провадилося навчання у школах TSYSHO (ЦШо), відбувалися суперечки на ринку і молитви в хасидських штіблах. Мауріцій Фукс у монографії «*Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*» зафіксував, що газети їдишем Хайнт і Момент у 1909–1913 роках виходили тиражем 70 000–150 000 примірників і

охоплювали читачів по всій Польщі [14]. Варшавський їдиш мав власні діалектні особливості, що відрізняли його від литовського і галицького варіантів.

Іврит поступово набував статусу живої мови в сіоністських колах. Школи Тарбут навчали виключно на іврит, молодіжні рухи ХаШомер-ХаЦаїр і Бетар культивували іврит як мову майбутньої єврейської держави. Проте більшість ортодоксальних євреїв вважала використання іврит у буденному житті неприпустимим і зарезервовувала цю мову для молитви і священних текстів. Суперечка між їдишистами і «гебраїстами» була одним із найгостріших ідеологічних конфліктів всередині єврейського суспільства: Бунд відстоював їдиш як мову єврейської народної культури, тоді як сіоністи різних відтінків наполягали на іврит як мові єврейського відродження.

Польська мова нерівномірно входила в побут єврейської громади. Заможна і освічена частина користувалася нею в діловому і культурному спілкуванні. Євреї, що навчалися в польських державних школах або університетах, природно переходили на польську в частині свого громадського і інтелектуального життя. Водночас навіть серед польськомовних євреїв родинний побут часто зберігав їдиш. Згідно зі статтею «Poland: Interwar» Єврейського жіночого архіву, єврейські жінки, що навчалися на гуманітарних факультетах польських університетів, де їх частка серед єврейських студенток сягала 70 відсотків, були, як правило, цілковито двомовними — польсько-їдишськими [8].

Релігійна структура єврейської Варшави відзначалася надзвичайною різноманітністю. Гершон Бекон у монографії «The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939» виокремлює кілька основних груп: ортодоксальних харедім, хасидів різних династій, традиційних євреїв і повністю секуляризованих [10]. Між цими групами не існувало чітких меж: один і той самий єврей міг відвідувати синагогу в суботу, голосувати за Бунд на виборах до гміни і читати їдишський реалістичний роман у вільний час.

Хасидизм зберігав потужну соціальну базу у Варшаві. Серед найвпливовіших хасидських осередків — послідовники двору в Гурі Кальварії (Góra Kalwaria), так звані «гурер хасидим», що мали у Варшаві численну

громаду. Варшавський відділ єшиви руху Томхей Тмімім хабадського напрямку зберігав традицію інтенсивного талмудичного навчання. Войцех Тварек у дослідженні, опублікованому в *Modern Judaism* у 2023 році, детально проаналізував педагогічну практику цієї єшиви, що поєднувала суворе інтелектуальне навчання з духовними хасидськими вправами і формувала специфічну хабадську ідентичність в умовах великого міста [28].

Велика синагога на Тломацьке, 5, збудована у 1878 році, слугувала центром ліберального юдаїзму для акультурованої єврейської буржуазії. Тут богослужіння проводилися польською мовою поряд із традиційними молитвами. Ліберальний юдаїзм мав у Варшаві, однак, значно меншу соціальну базу, ніж у Берліні чи Відні. Між ортодоксальним і реформатським полюсами розташовувалася найбільша група: традиційні євреї, що дотримувалися суботи, відзначали свята і замовляли кошерне м'ясо, проте у повсякденному житті нерідко відступали від строгих норм галахи.

Питання про соціальну структуру єврейської громади Варшави є одним із найскладніших у досліджуваній проблематиці. Загальні уявлення про заможних євреїв або єврейський торговельний капітал, що тиражувалися антисемітською пропагандою, глибоко суперечили реальній картині. Статистичні дані переписів і дослідження Кончинського 1936 року однозначно показують, що абсолютна більшість варшавського єврейства належала до бідних і середніх верств. Ресурс ЕРУС YIVO зафіксував, що у 1930-х роках 75 відсотків варшавських євреїв жили в бідності [5].

Аналіз, здійснений у рамках восьмого тому серії Polin, фіксує: у 1931 році близько 61 відсотка економічно активного єврейського населення Польщі становили наймані робітники. Зайнятість у промисловості і торгівлі охоплювала 78,8 відсотки єврейського населення Польщі, тоді як у сільському господарстві — лише 4 відсотки. Для порівняння: серед польської більшості 66,7 відсотки працювали в сільському господарстві, і лише 33,3 відсотки — в промисловості і

торгівлі. Ця різниця відображала вікові традиції і демографічний факт: 76,4 відсотки польських євреїв мешкали в містах [37].

У самій Варшаві, де все населення було міським, ці закономірності виявлялися в максимально концентрованому вигляді. За статистикою 1931 року, близько 47 відсотків варшавських євреїв були зайняті у виробництві і промисловості, переважно в трудомістких галузях легкої промисловості — швацькій, взуттєвій і поліграфічній, — а близько 33 відсотків — у торгівлі і фінансах. Решта — близько 20 відсотків — припадала на сферу послуг, вільні професії, а також безробітних і утриманців. Кончинський підкреслював, що середній розмір єврейського торгового або ремісничого підприємства становив 2–3 особи включно з власником — переконливий доказ домінування мікробізнесу [2].

Верхівку єврейської соціальної піраміди становили кілька десятків родин великих банкірів, промисловців і оптових торговців. Ці родини жили переважно в польськомовному або франкомовному культурному середовищі і нерідко підтримували польськомовні єврейські культурні організації. Владислав Бартошевський і Антоні Полонський у праці «The Jews in Warsaw: A History» задокументували активну участь єврейської ділової еліти у варшавській торговельній і громадській активності [11]. Водночас ця еліта становила незначну меншість: реальну більшість єврейського суспільства утворювали дрібні торговці, ремісники і наймані робітники.

Середній клас єврейської Варшави формувався з дрібних і середніх торговців, власників майстерень і представників вільних професій — адвокатів, лікарів, зубних лікарів, аптекарів і вчителів. Сара Геллер у монографії «On the Edge of Destruction» встановила, що частка євреїв серед адвокатів і лікарів Варшави в 1920-х роках становила 40–60 відсотків, хоча в 1930-х скорочувалася під тиском антисемітської дискримінації у вільних професіях [16]. Саме цей прошарок становив кістяк єврейського громадянського суспільства: він давав активістів для партій, жертводавців для благодійних фондів і передплатників для єврейських газет.

Найчисленнішою і найбільшій категорією єврейського населення Варшави були дрібні торговці, ремісники і наймані робітники. Дрібний торговець жив у постійній фінансовій невизначеності: вдалий сезон приносив відносний достаток, невдача або хвороба — швидке розорення. Великі економічні кризи — гіперінфляція 1921–1924 і Велика депресія 1929–1933 — різко збільшували кількість єврейських безробітних. За оцінками єврейських благодійних організацій, у найгірші роки депресії від чверті до третини єврейських робочих сімей Варшави потребували тієї чи іншої форми підтримки. Чаїм Каплан у щоденнику фіксував, що в єврейських кварталах щомиті можна було бачити безробітних, що годинами стояли на вуличних кутках у пошуках денної роботи [3]. Люсі Давидович у «Золотій традиції» наголошувала на парадоксальному поєднанні матеріальної злиденності з культурним багатством, притаманному єврейській міській громаді: навіть злидений ремісник міг бути знавцем Тори і читачем їдишської літератури [12].

Становище жінки в єврейській громаді Варшави зазнавало суттєвих змін протягом міжвоєнного двадцятиліття під впливом модернізаційних процесів, нових ідеологічних течій і практичних вимог повсякденного виживання. Традиційна роль єврейської жінки поступово трансформувалася в бік більшої самостійності й участі в публічному житті. Водночас ця трансформація відбувалася нерівномірно в різних частинах громади.

Стаття «Poland: Interwar» у Єврейському жіночому архіві фіксує важливий статистичний факт: перепис 1921 року показав, що єврейські жінки становили лише 25,8 відсотка «активного» (тобто зайнятого) єврейського населення — проти 32 відсотків для населення в цілому [8]. Однак дослідниця Гарнцарська встановила, що ці дані суттєво занижені через методологічні проблеми перепису: дружини, що допомагали в родинних крамницях і майстернях, нерідко записувалися як «пасивні» утриманці, хоча фактично виконували повноцінну трудову функцію. Реальна економічна активність єврейських жінок була, за її оцінкою, не нижчою за середній показник по країні, а нерідко й вищою.

Традиційно в ортодоксальних і хасидських середовищах існував усталений поділ: чоловік присвячував час навчанню Тори або рабинській діяльності, а жінка вела родинний бізнес. Ця практика означала, що жінки-торговки і жінки-ремісниці були звичним явищем у єврейських кварталах Варшави задовго до першої світової. У міжвоєнний час жінки все активніше виходили на ринок праці як самостійні учасниці: як швачки і текстильниці, вчительки різних шкільних мереж, медичні сестри і акушерки в єврейській лікарні, продавчині у власних або чужих крамницях.

Стаття Єврейського жіночого архіву наводить показовий факт: серед єврейських студенток Варшавського університету найбільша частка навчалася на гуманітарних і природничо-наукових факультетах — не менше 70 відсотків від усіх єврейських студенток [8]. Це свідчить про відносно широкий доступ єврейських жінок до вищої освіти порівняно з загальноєвропейськими стандартами початку ХХ сторіччя. Водночас у другій половині 1930-х єврейські студентки разом із студентами-чоловіками ставали жертвами антисемітських нападів і «гетто лавкового».

Організація ВІЗО (Women's International Zionist Organization) мала у Варшаві активний відділ, що організовував дитячі садки і курси для жінок та надавав матеріальну допомогу самотнім матерям і вдовам. Бундівський жіночий рух, що функціонував через партійні і профспілкові структури, пропагував принципово іншу модель: жіночу емансипацію через класову боротьбу і соціалістичне перетворення суспільства, а не через єврейський національний проект. Аліна Цала засвідчила, що молоді єврейські жінки, особливо польськомовні, нерідко формували суттєво відмінний від традиційного спосіб самоідентифікації, поєднуючи єврейську ідентичність з активною участю у польському культурному й громадянському житті [26].

Питання про характер єврейсько-польських відносин у Варшаві міжвоєнного часу є одним із найскладніших і найделікатніших у досліджуваній проблематиці. Існує ризик двох симетричних спрощень: ідеалізації сумісного

польсько-єврейського міського простору і, навпаки, зведення всіх відносин до опозиції гнобителів і гноблених. Реальність була набагато складнішою і включала одночасно і глибокі конфлікти, і розгалужену мережу повсякденних взаємодій, і навіть людської солідарності.

На рівні господарських відносин єврейсько-польський контакт був неминучим і повсякденним. Польські покупці купували в єврейських крамницях — через нижчі ціни, ширший асортимент або просто через звичку і зручність розташування. Єврейські підприємці закуповували сировину у польських постачальників і продавали свою продукцію польській клієнтурі. Єврейські лікарі і зубні лікарі мали польських пацієнтів, єврейські адвокати представляли в суді польських клієнтів. Ця господарська взаємозалежність підтримувалася і взаємним культурним впливом: значна частина єврейської громади Варшави глибоко засвоїла польську культуру і публічно послуговувалася польською мовою.

Владислав Бартошевський і Антоні Полонський у праці «The Jews in Warsaw: A History» документально показали, що в Варшаві завжди існувало польське середовище, яке засуджувало антисемітизм [11]. Польська соціалістична партія співпрацювала з Бундом у боротьбі проти правонаціоналістичних рухів. Польські інтелектуали, журналісти і священнослужителі — зокрема частина католицького духовенства — публічно виступали проти погромів і бойкотів. Ця традиція польської антиантисемітської активності стала пізніше частиною підґрунтя для допомоги євреям в роки Голокосту, хоча масштаби цієї допомоги, з огляду на смертну кару за переховування євреїв в окупованій Польщі, залишалися обмеженими.

Водночас наростання антисемітського тиску в другій половині 1930-х суттєво ускладнило єврейсько-польські відносини. Бойкотний рух «Свій до свого», організований правонаціоналістичною Народною Демократією, поглиблював прірву між двома громадами. Єжи Томашевський у аналітичній статті в серії *Polin* застерігав від спрощеного трактування цих відносин: польська держава, на відміну від нацистської Німеччини, не ухвалювала формально

антисемітського законодавства, хоча й не перешкоджала фактичній дискримінації [27]. Каміл Кійок у дослідженні, опублікованому в *Contemporary European History* (2025), показав, що ця складна спадщина єврейсько-польських відносин продовжувала впливати на єврейський суспільний дискурс ще роками після Другої світової [34].

Правове становище євреїв у відновленій Польщі визначалося кількома рівнями нормативного регулювання. На конституційному рівні Березнева конституція 1921 року гарантувала рівні права всім громадянам незалежно від національності і релігії. Малий Версальський трактат, підписаний Польщею у 1919 році, містив окремі статті про захист прав національних меншин. Єжи Томашевський у монографії про новітню історію євреїв у Польщі детально проаналізував суперечність між формальними правовими гарантіями і реальним становищем єврейської меншини: конституційні норми нерідко залишалися на папері, тоді як адміністративна практика систематично обмежувала єврейські права [23].

Єжи Томашевський у аналітичній статті в серії *Polin* виокремив три основні сфери, у яких правовий статус євреїв на практиці відрізнявся від формально задекларованих норм: доступ до державної служби, де євреї були майже повністю відсутні; участь у державних замовленнях і концесіях, де дискримінаційна адміністративна практика витісняла єврейських підприємців; і система вищої освіти, де фактичний *numerus clausus* обмежував доступ євреїв до університетів. Дослідник водночас підкреслював, що польська держава не ухвалювала расових законів і зберігала принаймні формальну рівність перед законом [27].

Каміл Кійок у статті в *Contemporary European History* (2025) застосовує поняття «етнічна демократія» для характеристики міжвоєнної Польщі — системи, що поєднувала демократичні процедури з фактичним привілеюванням етнічної більшості [34]. У такій системі єврейська громада зберігала значну автономію, проте не мала рівного доступу до ресурсів і можливостей. Це

пояснює, чому варшавська єврейська громада була водночас активною і динамічною, і хронічно вразливою до змін у польській внутрішній політиці.

Особливістю правового становища єврейської громади Варшави була наявність паралельних правових просторів. Поряд із польською цивільною правовою системою, якій підлягали всі громадяни, функціонував рабинський суд, що вирішував внутрішньоєврейські торговельні і сімейні конфлікти на засадах галахи. Збірник за редакцією Шиппера, Тартаковера і Хафтки документує, що єврейська громада компенсувала правові обмеження через розвиток паралельних неформальних механізмів вирішення конфліктів і захисту інтересів [22]. Разом із тим після смерті Юзефа Пілсудського в 1935 році і приходу до влади відкритіше антисемітських кіл уряду правова вразливість єврейської меншини відчутно зростає.

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ: ПРОМИСЛОВІСТЬ, ТОРГІВЛЯ, ФІНАНСИ

Економічна структура єврейської Варшави суттєво відрізнялася від структури польського населення. Ця відмінність пояснювалася не лише культурними традиціями, а й об'єктивними демографічними і правовими чинниками. 76,4 відсотки євреїв мешкали в містах Польщі, тоді як 77,9 відсотків польської більшості — у сільській місцевості. Відповідно, євреї концентрувалися в торгівлі, ремеслі й вільних професіях, тоді як поляки — переважно в аграрному секторі.

За аналізом даних перепису 1931 року, здійсненим у восьмому томі серії *Polin*, 78,8 відсотки євреїв у Польщі були зайняті в промисловості і торгівлі, тоді як лише 4 відсотки — в сільському господарстві. Серед польської більшості відповідні показники були протилежними: 66,7 відсотки — сільське господарство і 33,3 відсотки — промисловість і торгівля. Ця контрастна картина відображала вікову традицію, що складалася в умовах правових обмежень, які до середини ХІХ сторіччя не дозволяли євреям займатися землеволодінням у більшості польських земель [37].

У самій Варшаві, де все населення було міським, ці закономірності виявлялися у максимально концентрованому вигляді. За даними перепису 1931 року, близько 47 відсотків варшавських євреїв були зайняті у виробництві і промисловості — переважно у трудомістких галузях легкої промисловості, — і близько 33 відсотків — у торгівлі і фінансах. Решта — близько 20 відсотків — припадала на сферу послуг, вільні професії, безробітних і утриманців. Кончинський встановив, що середній розмір єврейського торгового або ремісничого підприємства становив 2–3 особи включно з власником [2]. Ресурс ЕРУС YIVO засвідчив, що у 1930-х роках 75 відсотків варшавських євреїв жили в бідності [5], що прямо спростовує стереотип про всезагальне єврейське «процвітання».

Галузева структура єврейської зайнятості у Варшаві відображала специфічну нішевість: певні галузі демонстрували надзвичайно високу частку єврейської участі, тоді як інші практично не мали єврейського представництва. Так, єврейська присутність була домінуючою в оптовій текстильній торгівлі (70–90 відсотків за даними Кончинського), швацькій і поліграфічній галузях, а також у вільних професіях (40–60 відсотків адвокатів і лікарів). Натомість у важкій промисловості, гірничій галузі, державному секторі і більшості сфер, пов'язаних із землеробством, євреї майже не були представлені [2, 16].

Порівняльний аналіз у загальноєвропейському контексті підкреслює унікальність варшавського єврейського господарського профілю. Езра Мендельсон у монографії про євреїв Центрально-Східної Європи відзначав, що варшавські євреї демонстрували вищий рівень соціальної мобільності і ширший доступ до вільних професій порівняно з єврейськими громадами менших польських міст [19]. Наталя Алексіон у монографії «Conscious History» показала, що наукова і інтелектуальна активність варшавських євреїв у досліджуваний період не мала аналогів в інших центрах польського єврейства [9].

Оптова торгівля концентрувалася переважно в кварталах навколо вулиць Налевкі, Генської, Смочої та суміжних. Тут розміщувалися великі склади текстилю, фурнітури, паперу, металевих виробів та інших товарів для подальшого розповсюдження по всій Польщі. Оптовий торговець єврейського кварталу не просто продавав товар: він виконував функцію господарського посередника між виробником і роздрібними крамарями провінційних містечок, забезпечуючи циркуляцію товарів у широкому регіоні. Ця посередницька функція підтримувалася мережею особистих довірчих зв'язків, що формувалися роками і передавалися від батька до сина.

Текстильна торгівля займала особливе місце в єврейській господарській активності. За даними Кончинського 1936 року, євреї контролювали від 70 до 90 відсотків оптової текстильної торгівлі Варшави [2]. Ця колосальна концентрація пояснювалася тривалою традицією єврейської участі в цій галузі, мережею

особистих і кредитних відносин та доступом до єврейських фінансових структур. За загальнопольськими оцінками 1930-х, євреї контролювали 71 відсоток роздрібної торгівлі в Польщі, і приблизно 50 відсотків від цього обсягу припадало на торгівлю одягом і тканинами. У самій Варшаві частка єврейського оптового текстильного бізнесу була ще вищою, ніж по країні в цілому.

Антоні Полонський у третьому томі праці «The Jews in Poland and Russia» підкреслював, що єврейська торговельна мережа опиралася передусім на неформальні мережі взаємодовіри і солідарності, а не на державну підтримку чи кооперативні структури з релігійним забарвленням, як це було у польській торгівлі [21]. Особистий вексель, виданий під слово честі купця, нерідко замінював у єврейській торгівлі формальні банківські гарантії. Ця система функціонувала завдяки соціальному контролю всередині громади: невиконання зобов'язань означало не лише фінансові втрати, а й соціальну ганьбу і виключення зі спільноти.

Харчова торгівля функціонувала за власною специфічною логікою, пов'язаною з нормами кошерності. Єврейські крамниці з кошерним м'ясом, молочними продуктами і рибою обслуговували переважно єврейських покупців, для яких дотримання релігійних харчових норм робило ці крамниці незамінними. Кошерний нагляд — шехіта і бедіка — перебував під контролем єврейської релігійної влади і є одним із прикладів збереження традиційних інституцій у сучасній господарській практиці. За різними оцінками, у Варшаві міжвоєнного часу функціонувало понад 1 000 закладів кошерного харчування, включаючи крамниці, ресторани і їдальні.

Вуличні ринки і базари відігравали важливу роль у єврейській роздрібній торгівлі. Ресурс «Common History — Jewish Warsaw» фіксує, що торгівля на Варшавських ринках з живою птицею, рибою і городиною мала виразний єврейський характер [5]. Ринок Керцеляк поблизу єврейських кварталів спеціалізувався на вживаних речах: тут можна було купити практично будь-яку побутову річ, що відображало специфічну господарську нішу єврейських торговців вживаними товарами. Єврейські рознощики — з кошиками бубликів,

оселедців, газет або дрібних товарів — були невід'ємною частиною міського пейзажу єврейської Варшави і залишилися в численних мемуарних і художніх описах.

Банківська і фінансова активність єврейської громади доповнювала торговельну сферу і частково її обслуговувала. Єврейські приватні банки і кредитні установи підтримували кореспондентські відносини з єврейськими фінансовими установами Лондона, Парижа і Нью-Йорка, що давало доступ до зовнішнього капіталу, недоступного для польських конкурентів. Польські державні банки — насамперед Польський банк (Bank Polski) — нерідко відмовляли євреям у кредитах або вимагали завищеного забезпечення, що підштовхувало єврейський бізнес до розвитку власних фінансових структур. Збірник за редакцією Шиппера, Тартаковера і Хафтки документує активну участь єврейської ділової еліти у варшавських торговельних і фінансових організаціях [22].

Ремісницька діяльність поряд із торгівлею становила другу головну опору єврейської економіки Варшави. За статистикою 1931 року, близько 47 відсотків варшавських євреїв були зайняті у виробництві і промисловості — кількісно ця сфера навіть переважала торгівлю. Проте переважна більшість цієї зайнятості концентрувалася в дрібних майстернях і надомному виробництві, а не на великих фабриках. Єврейські майстри шили одяг і взуття, друкували газети і книги, паяли і клепали — і всі ці різноманітні заняття об'єднувала одна риса: дрібний масштаб і висока залежність від кон'юнктури місцевого ринку.

Швацька галузь була найбільш єврейською у Варшаві. Оскільки значна частина оптового текстилю перебувала в єврейських руках, логічним виглядало домінування єврейських кравців у переробці тканини на готовий одяг. У єврейських кварталах діяли сотні швацьких майстерень різного масштабу. Середня майстерня мала 3–5 машин і стільки ж постійних працівників — господаря, одного-двох підмайстрів і учня. За оцінками дослідників, у Варшаві міжвоєнного часу налічувалося від 8 000 до 10 000 єврейських швачок і кравців

різного статусу. Характерно, що для єврейської майстерні було типовим поєднання виробництва і продажу: кравець нерідко сам продавав вироблений одяг у прикріпленій крамниці або через посередників.

Взуттєва і шкіряна галузі мали подібну структуру. Єврейські шевці займали важливу нішу у варшавському взуттєвому виробництві. Ювелірна і годинникова майстерність також мала помітну єврейську присутність: ювелірна вулиця в єврейських кварталах Варшави концентрувала майстрів і крамниці, де можна було купити або полагодити ювелірні вироби. Єврейські ювеліри мали репутацію досвідчених майстрів і обслуговували і єврейських, і польських клієнтів. Ця репутація підтримувалася системою цехової передачі майстерності від вчителя до учня.

Поліграфічна галузь Варшави мала особливе значення для єврейської культурної активності. Численні єврейські друкарні забезпечували потреби єврейської преси, книжкового ринку і громадських організацій. Мауріцій Фукс у монографії «Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939» зафіксував понад 120 єврейських видань, що виходили у Варшаві за різні роки [14]. Розквіт їдишської літератури і публіцистики в міжвоєнний час стимулював попит на поліграфічні послуги. Поряд із чисто єврейськими замовленнями, єврейські друкарні виконували замовлення і польських установ, пропонуючи конкурентні ціни.

Сара Геллер у монографії «On the Edge of Destruction» наголошувала, що слабкість технічної бази єврейського ремесла — зумовлена браком капіталу і нестабільним попитом — знижувала конкурентоспроможність єврейського виробництва в довгостроковій перспективі [16]. Дрібні майстерні рідко вкладали кошти в сучасне обладнання: для машини не вистачало місця в тісній кімнаті, а нестабільне замовлення не виправдовувало капітальних витрат. Водночас ця «відсталість» мала і позитивний бік: невисока механізація зберігала зайнятість великої кількості ремісників, яких замінили б машини в умовах повністю індустріалізованого виробництва.

Єврейська промисловість у власному значенні слова — великі фабричні підприємства з сотнями робітників — була значно слабше представлена у

варшавській єврейській економіці, ніж торгівля і дрібне ремесло. Слабкість єврейської великої промисловості у столиці пояснювалася обмеженим доступом до державних кредитів і контрактів, а також відносно недавнім урбанізованим досвідом більшості єврейського населення. Для великого промислового підприємця необхідна розгалужена мережа зв'язків з державними установами і великими банками, якої у типового єврейського підприємця, вихованого в традиції дрібної торгівлі, здебільшого не було.

Кооперативний і взаємодопомоговий сектор єврейської економіки Варшави був одним із найяскравіших прикладів громадської самоорганізації в умовах обмеженого доступу до ресурсів і дискримінаційного зовнішнього середовища. Цей сектор виник як відповідь на конкретні економічні потреби і реалізовував різні ідеологічні проекти — від єврейського соціалізму до традиційної релігійної благодійності.

Каси безвідсоткових позик — гмілут хасадім (*gemilut chasadim*) — мали найтривалішу традицію в єврейській взаємодопомозі, що сягала ще середньовічних норм єврейського права, які забороняли стягнення відсотків між членами єврейської громади. За даними збірника Шиппера, Тартаковера і Хафткі, у Варшаві в міжвоєнний час діяло кілька десятків таких кас різного масштабу [22]. Позичальник отримував суму — як правило, від 20 до 200 злотих — без відсотків на строк від кількох тижнів до місяців, а порука двох свідків замінювала банківські гарантії. Таким чином, відносно невеликий початковий капітал каси забезпечував значно більший реальний обсяг кредиту протягом року через швидкий оборот. Жиндул у дослідженні про антиєврейські заворушення висвітлила, як зовнішній тиск антисемітського руху в 1935–1937 роках поглибив залежність єврейських підприємців від власних кредитних структур [30].

Кредитні кооперативи — позичкові товариства — відрізнялися від безвідсоткових кас тим, що стягували помірний відсоток і могли надавати більші суми. Вони надавали позики під 4–6 відсотків на рік — значно нижче ринкових ставок у приватних лихварів (12–24 відсотки) і навіть нижче від ставок

комерційних банків. Найбільші варшавські єврейські кредитні товариства мали капітал у кілька сотень тисяч злотих і обслуговували тисячі членів. Зовнішня підтримка з боку американського Джойнту (JDC — American Jewish Joint Distribution Committee) мала вирішальне значення для збереження цих структур у роки Великої депресії: дослідження Барелі і Гутвейна, опубліковане на Academia.edu, документує масштаби цієї підтримки і механізми її надання [31].

Споживчі кооперативи єврейського напрямку розвивалися переважно під ідеологічним впливом Бунду. Бундівські кооперативи закуповували продукти харчування оптом і продавали членам на 10–15 відсотків нижче роздрібних ринкових цін. Для бідної єврейської родини ця різниця мала відчутне значення для щомісячного бюджету. Ідеологічну базу бундівського кооперативного руху висвітлює дев'ятий том серії *Polin*, присвячений євреям, полякам і соціалістам [38]. Поряд із суто господарською функцією, кооперативи виконували і соціальну роль: вони ставали осередками єврейського пролетарського суспільства, де відбувалися збори, обговорення і культурні заходи.

Виробничі кооперативи єврейського характеру у Варшаві — швацькі, взуттєві, поліграфічні — стикалися з більшими організаційними труднощами, ніж споживчі чи кредитні. Об'єднання кількох майстрів у спільне підприємство вимагало складних управлінських механізмів і нерідко породжувало конфлікти між членами. Тим не менше, певна кількість єврейських виробничих кооперативів успішно функціонувала у Варшаві. Товариства ланцманшафтн — об'єднання вихідців з одного міста або регіону — надавали взаємодопомогу своїм членам і виконували функцію соціальної мережі для новоприбулих мігрантів з провінції.

Наростання антисемітського тиску у сфері економіки стало одним із визначальних чинників єврейського господарського становища в 1930-х роках. Цей тиск слід розглядати у двох вимірах: з боку польського суспільства — через бойкотний рух і неформальну дискримінацію, та з боку польської держави — через адміністративну практику і окремі законодавчі заходи.

Бойкотний рух «Свій до свого» (*Swój do swego*), організований правонаціоналістичною Народною Демократією, систематично закликав поляків купувати виключно в польських крамницях і уникали єврейських. На вулицях єврейських торговельних кварталів нерідко виставлялися пікети, а на вітринах польських крамниць з'являлися таблички «Тут продає поляк». За різними оцінками, в найбільш уражених галузях і районах торговельний оборот єврейських підприємств скорочувався на 20–30 відсотків порівняно з 1929 роком [29]. У галузях, де єврейський продавець і польський покупець були пов'язані тривалими особистими стосунками, бойкот давався взнаки значно менше.

Езра Мендельсон документує, що 1936 року польський прем'єр-міністр Складковський публічно заявив: «Економічна боротьба — будь ласка, але без насильства» — тим самим напівофіційно схваливши економічний антисемітизм [19]. Ця заява відобразила реальну урядову позицію: польська держава не ухвалювала формально антисемітського законодавства, як нацистська Німеччина, але й не перешкоджала фактичній дискримінації, а в деяких випадках сприяла їй через адміністративні механізми. Єжи Томашевський у статті в серії *Polin* підкреслював цей нюанс: польська міжвоєнна антисемітська практика відрізнялася від нацистської за методами, хоча й завдавала реальної шкоди єврейській громаді [27].

Обов'язковий недільний вихідний, запроваджений ще в 1919 році і послідовно застосований протягом усього міжвоєнного часу, ставив єврейських торговців у нерівне становище. Дотримуючись єврейської суботи (від п'ятниці ввечері до суботи), єврейський торговець вже втрачав один повноцінний торговельний день. Обов'язок зачиняти крамницю ще й у неділю означав два вихідних дні на тиждень проти одного у польського конкурента. При 52 тижнях на рік це давало польській крамниці 52 додаткових торгових дні — понад 15 відсотків загального річного торгового часу. Кейт Мосс у монографії «*An Unchosen People*» аналізував реакцію єврейських організацій на ці обмеження і показував, що господарська дискримінація підштовхувала громаду до виразнішого формулювання суспільно-політичних вимог [20].

Обмеження на ліцензії і концесії у другій половині 1930-х все частіше відчувалися єврейськими підприємцями. Доступ до державних замовлень і постачання також суттєво звужувався. Частка євреїв серед студентів Варшавського університету скоротилася з близько 25 відсотків на початку 1920-х до 8–10 відсотків наприкінці 1930-х — наслідок фактичного *numerus clausus* і систематичного насильства проти єврейських студентів, що включало «гетто лавкове» і організовані побої. У 1937–1938 навчальних роках у Варшавському університеті відбулася низка великих антисемітських заворушень.

У відповідь єврейська громада виробила різні стратегії: переорієнтацію на внутрішній єврейський ринок, оформлення бізнесу на польських номінальних власників, зміцнення кооперативних структур і, нарешті, еміграцію частини населення. Кйек підкреслює, що антисемітський і депресійний тиск 1930-х підштовхнув суспільну радикалізацію, яка зрештою підготувала ґрунт для трагедії окупаційних років [34].

Єврейський профспілковий рух у Варшаві розвивався паралельно до загальнопольського і відзначався тісним зв'язком із Бундом та іншими лівими організаціями. Єврейські профспілки об'єднували переважно найманих робітників у швацькій, взуттєвій, поліграфічній і харчовій галузях. Дев'ятий том серії Polin «Jews, Poles, Socialists» містить детальний аналіз бундівського профспілкового руху і його місця в єврейській і загальнопольській робітничій організації [38].

Страйки у єврейських майстернях і на дрібних фабриках були не рідкістю в міжвоєнній Варшаві. Особливо активними були трудові конфлікти в швацькій галузі, де умови праці залишалися надзвичайно важкими: тривалий робочий день, низька оплата, робота в погано провітрюваних кімнатах. Нерідко власник і наймані робітники були євреями, що надавало трудовим конфліктам специфічного внутрішньоєврейського характеру: пікетувальники і господар майстерні могли відвідувати одну й ту саму синагогу і молитися поруч у суботу.

Відносини між єврейськими і загальнопольськими профспілками були неоднозначними. Деякі польські профспілки проводили відкрито антисемітську лінію, відмовляючи євреям у членстві або вимагаючи їх звільнення. У цих умовах єврейські робітники воліли вступати до єврейських профспілок, де не зіштовхувалися з дискримінацією. Водночас існувала об'єктивна спільність інтересів між польськими і єврейськими найманими робітниками, що в деяких галузях і районах приводила до спільних дій. Польська соціалістична партія співпрацювала з Бундом у боротьбі проти антисемітського насильства, що документально підтверджується матеріалами Владислава Бартошевського і Антоні Полонського [11].

Велика депресія 1929–1933 років різко скоротила купівельну спроможність населення і вдарила насамперед по роздрібній торгівлі. За оцінками єврейських благодійних організацій, у 1931–1932 роках від чверті до третини єврейських робочих сімей Варшави потребували підтримки. Єврейські їдальні для безробітних щоденно годували сотні нужденних. Бундівські і сіоністські організації виводили безробітних на демонстрації і вимагали від польської держави заходів підтримки. Кйек зауважує, що саме депресійний тиск 1930-х посилив соціальну радикалізацію і загострив міжнаціональні відносини [34].

Єврейські приватні банки і кредитні установи Варшави зазнали значних труднощів у роки депресії. Частина дрібних кредитних кас збанкрутувала через масові неповернення позик. Саме в цей час особливо важливою стала підтримка американського Джойнту: організація збільшила допомогу польським єврейським кредитним установам у найгостріший кризовий період 1930–1933 років, що дозволило зберегти основні структури єврейської кредитної мережі. Дослідження Барелі і Гутвейна, опубліковане на Academia.edu, детально документує механізми і обсяги цієї допомоги [31]. Без зовнішньої підтримки Джойнту масштаби господарського колапсу єврейської Варшави в роки депресії були б значно більшими.

Велика депресія 1929-1933 років стала для єврейської економіки Варшави справжнім випробуванням. Крах американського ринку і ланцюгова реакція, що охопила всю Атлантику, вдарили по польській економіці через слабку інтеграцію у світові фінансові ринки і залежність від зовнішньої торгівлі. Для єврейської громади Варшави, яка вже і без того перебувала у структурно вразливому становищі через концентрацію в дрібній торгівлі і ремеслі, депресія означала нову і особливо гостру кризу.

Скорочення купівельної спроможності населення насамперед вдарило по роздрібній торгівлі. Клієнти купували лише найнеобхідніше. Неповернуті борги зростали: покупці, що купували в кредит, не могли розрахуватися, і єврейські торговці опинялися між власними кредиторами і боржниками. За оцінками єврейських благодійних організацій, у 1931-1932 роках від чверті до третини єврейських робочих сімей Варшави потребували тієї чи іншої форми зовнішньої підтримки. Центральне єврейське благодійне товариство у роки депресії щороку надавало підтримку 30 000-50 000 варшавських єврейських родин.

Єврейські кредитні установи Варшави зазнали значних труднощів у роки депресії. Частина дрібних кредитних кас збанкрутувала через масові неповернення позик. Великі єврейські приватні банки вистояли, але суттєво скоротили кредитну активність. Саме в цей час особливо важливою стала підтримка американського Джойнту: дослідження Барелі і Гутвейна на Academia.edu документує, що організація збільшила допомогу польським єврейським кредитним установам у найгостріший кризовий період 1930-1933 років, що дозволило зберегти основні структури єврейської кредитної мережі [31].

Реакція єврейського суспільства на депресію включала активізацію самоорганізації. У роки найбільших труднощів виникали нові товариства взаємодопомоги, а вже існуючі активізувалися. Єврейські їдальні для безробітних щоденно годували сотні нужденних. Ця мобілізація в найважчі роки засвідчувала живучість єврейських організаційних структур і глибоко вкорінену традицію взаємодопомоги.

Наростання дискримінаційного тиску підштовхувало частину єврейських підприємців до пошуку нестандартних господарських стратегій: оформлення бізнесу на польських номінальних власників, переорієнтація на спеціалізовані ніші, де зберігалася конкурентна перевага. Кошерні товари і послуги, специфічно єврейські продукти, послуги для єврейських організацій — все це утворювало замкнену екосистему, де єврейські продавці і покупці взаємно підтримували один одного. Цей процес поглибив замкненість єврейської господарської системи, хоча і дозволив зберегти базовий рівень економічної активності попри зовнішній тиск [29].

Варшава посідала особливе місце в загальнопольській єврейській господарській системі: вона була не просто найбільшим єврейським містом країни, а й найважливішим вузлом єврейських господарських мереж. Оптові торговці Налевкі постачали товари єврейським крамарям від Вільно до Кракова. Варшавські єврейські банки забезпечували кредитні операції для єврейського бізнесу в провінційних містах. Варшавська єврейська преса формувала громадську думку і ідеологічні настрої єврейства по всій Польщі.

Ця роль господарського і культурного центру означала, що економічні удари, завдані варшавській єврейській громаді, відлунювалися по всій єврейській Польщі. Коли варшавські кредитні установи зазнавали труднощів у роки депресії, це відчувалося і в єврейських крамницях провінції. Коли бойкотний рух скорочував оборот варшавської єврейської торгівлі, це погіршувало і становище єврейських постачальників у малих містах. Антоні Полонський у третьому томі монографії про євреїв Польщі та Росії показав, що ця мережева взаємозалежність була одночасно силою і слабкістю польського єврейства: вона забезпечувала господарську солідарність, але й підвищувала вразливість до системних криз [21].

Єжи Томашевський у монографії про євреїв у відродженій Польщі навів дані, що підкреслюють масштаб єврейської участі у польській національній економіці: у 1931 році євреї платили близько 35-40 відсотків прямих податків у кількох великих містах країни, включаючи Варшаву, що значно перевищувало

їхню частку в загальній чисельності населення. Ця диспропорція пояснювалася концентрацією єврейства в торговельно-ремісничих нішах, де оподаткування було вищим, ніж у сільськогосподарському секторі [23]. Водночас цей факт засвідчував, що господарська активність єврейської громади робила значний внесок до польського державного бюджету, що парадоксально поєднувалося із зростаючою господарською дискримінацією.

РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКІ, БЛАГОДІЙНІ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Єврейська гміна Варшави (*Gmina Żydowska w Warszawie*) була формально визнаною польською державою організацію єврейського релігійного і громадського самоврядування. Відповідно до Декрету про єврейські релігійні громади 1919 року, гміни набули статусу юридичних осіб: вони могли мати власність, укладати угоди і збирати обов'язкові внески від усіх єврейських мешканців відповідного міста. Поряд із Варшавою в Польщі налічувалося близько 700 єврейських гмін різного масштабу, однак варшавська вирізнялася як найбільша і найвпливовіша. Антоні Полонський у третьому томі праці «*The Jews in Poland and Russia*» характеризував інститут гміни як суперечливий: держава визнавала її, але постійно обмежувала і контролювала [21].

Правова рамка діяльності гмін передбачала обов'язкове членство всіх євреїв-мешканців відповідного міста незалежно від їхнього відношення до релігії. Це означало, що гміна охоплювала увесь спектр варшавського єврейства — від ортодоксального хасида до атеїста-бундиста, що категорично заперечував будь-яку релігійну організацію. Бунд вважав гміну реакційним інститутом і вимагав перетворити її на цілком світський орган або скасувати. Сіоністи прагнули перетворити гміну на інструмент реалізації власних програм. Ортодоксальні кола обстоювали її традиційний релігійний характер. Ця трьохстороння суперечність перетворювала кожні вибори до ради гміни на справжню ідеологічну битву.

Гершон Бекон у монографії «*The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939*» детально показав, що Агудат Ізраель стабільно отримував значну підтримку серед варшавських євреїв, особливо серед тих, хто тяжів до традиційного укладу [10]. Вибори до Ради гміни відбувалися у 1924, 1931 і 1936 роках і кожного разу ставали барометром ідеологічних настроїв варшавського єврейства. У виборах до варшавської гміни брали участь Агудат Ізраель, загальні сіоністи, Поалей Ціон і менші угруповання; Бунд неодноразово бойкотував

вибори, вважаючи легітимізацію гміни несумісною зі своєю ідеологічною позицією. Польська адміністрація зберігала право затверджувати або відхиляти результати виборів, що документально підтверджується матеріалами третього тому серії Polin [36].

Бюджет варшавської гміни формувався переважно з кошерного збору (koszerowe) і прямих членських внесків. Кошерний збір стягувався при забої худоби під рабинським наглядом. За матеріалами серії Polin, річний бюджет у 1930-х роках становив від 1,5 до 3 мільйонів злотих залежно від економічної кон'юнктури [36]. Соціалістичні і ліберальні єврейські організації піддавали кошерний збір систематичній критиці: вони вказували, що він непропорційно вдаряє по бідних сім'ях, які витрачають відносно більшу частку доходу на харчування. Бунд послідовно вимагав скасування кошерного збору і переходу до прогресивного прямого оподаткування на основі доходів.

Гміна утримувала розгалужену інфраструктуру: Велику синагогу на Гломацьке (близько 2 000 місць), кілька менших синагог і сотні штіблів (хасидських молільних кімнат) по всьому місту, єврейський цвинтар на Окопова (понад 30 гектарів), єврейську лікарню на вулиці Чиста, будинок для перестарілих і кілька шкіл. Рабинський суд (бейт-дін) при гміні вирішував торговельні і майнові суперечки всередині єврейської громади: процес вівся їдишем, ґрунтувався на нормах галахи і відзначався меншою тривалістю і вартістю порівняно з польськими цивільними судами.

Гміна також виконувала функцію єврейського представництва перед польськими державними органами. Глава гміни нерідко виступав офіційним представником варшавського єврейства у переговорах з міською і центральною адміністрацією, захищаючи інтереси громади в питаннях оподаткування, освіти і соціальної допомоги. Єжи Томашевський у монографії «Najnowsze dzieje Żydów w Polsce» розглядав інститут гміни як важливий, хоча й суперечливий, механізм єврейського самоврядування в умовах польської міжвоєнної держави [23]. Суперечливість полягала в тому, що гміна одночасно обмежувала автономію

єврейських організацій, зводячи їх до релігійної сфери, і надавала їм офіційно визнану платформу для захисту інтересів громади.

Система єврейської освіти у Варшаві міжвоєнного часу була одним із найвражаючіших феноменів діаспорного самоврядування. Кілька паралельних шкільних мереж, що відрізнялися за мовою навчання, ідеологічною орієнтацією і методами, щороку охоплювали десятки тисяч дітей. Загальна чисельність єврейських дітей шкільного віку у Варшаві в 1930-х роках становила приблизно 60 000–70 000 осіб. Можливість забезпечити навчання дітей у закладах з єврейським характером і у бажаному ідеологічному ключі була для більшості єврейських батьків питанням принципової важливості.

Традиційні хедери продовжували функціонувати в ортодоксальних і хасидських середовищах. За оцінками дослідників, у Варшаві діяло від 200 до 300 хедерів різного масштабу. Хедер не мав єдиного навчального плану: кожен меламед (вчитель хедеру) встановлював власні правила і методи, а рівень навчання суттєво варіювався. Незважаючи на постійну критику з боку прогресивних єврейських педагогів, хедери зберігали підтримку в традиційних родинях як інституція соціалізації в єврейській релігійній спільноті. Войцех Тварек у дослідженні, опублікованому в *Modern Judaism* у 2023 році, детально проаналізував педагогічну практику єшиви Томхей Тмімім хабадського напрямку у Варшаві, що поєднувала інтенсивне талмудичне навчання зі специфічними хасидськими духовними вправами [28].

Мережа Тарбут (tarbut — «культура» на іврит) була сіоністським освітнім проектом з навчанням виключно на іврит. До 1939 року вона охоплювала близько 270 навчальних закладів і 45 000 учнів по всій Польщі. Варшавські школи Тарбут належали до найбільших і найпрестижніших. Поряд із загальноосвітніми предметами програма включала поглиблене вивчення іврит, єврейської літератури, географії Палестини і єврейської історії. Кеннет Мосс у дослідженні, присвяченому єврейському націоналізму у міжвоєнній Варшаві, показав, що

саме через школи Тарбут сіоністська ідеологія знайшла найширшу аудиторію серед єврейської молоді [32].

Школи мережі TSYSHO (Tsentrale Yidishe Shul-Organizatsye — Центральна єврейська шкільна організація, відома українською як ЦШО) представляли принципово інший освітній проект — секулярний, соціалістично орієнтований і пов'язаний із культурним світом їдишу. Навчання велося їдишем, програма включала класиків їдишської літератури — Шолом-Алейхема, І. Л. Переця, Менделе Мойхер-Сфоріма — і загальноосвітні предмети в дусі прогресивної педагогіки. За даними, що їх наводить аналіз Polin, мережа TSYSHO у 1935 році мала в Польщі 169 шкіл з 15 486 учнями [37]. Ідеологічно TSYSHO тісно пов'язувалася з Бундом: ці школи виховували свідомого єврейського робітника і громадянина, що пишається своєю культурою і мовою і бачить майбутнє в Польщі, а не в Палестині.

Освітня мережа Явне Агудат Ізраель пропонувала ортодоксальну альтернативу: поєднання традиційного релігійного навчання з сучасними загальноосвітніми предметами. По всій Польщі мережа Явне мала близько 200 шкіл з понад 35 000 учнями. Четверта мережа — Mizrahi, що поєднувала релігійний юдаїзм із сіонізмом, — мала у Варшаві менш розвинену, але помітну освітню структуру. Польськомовні єврейські приватні гімназії обслуговували ту частину громади, що орієнтувалася на польськомовну освіту і кар'єру: предмети відповідали польській державній програмі, а єврейська релігія і культура включалися як додаткові дисципліни.

Частка євреїв серед студентів Варшавського університету скоротилася з близько 25 відсотків на початку 1920-х до 8–10 відсотків наприкінці 1930-х під тиском фактичного *numerus clausus* і систематичного насильства. Стаття Єврейського жіночого архіву «Poland: Interwar» фіксує, що єврейські жінки становили непропорційно велику частку серед єврейських студентів університету — до 70 відсотків на окремих факультетах, — що пояснювалося гнучкішим ставленням адміністрації до студенток [8]. Частина єврейської молоді

виїздила навчатися до Бельгії, Франції і Чехословаччини; інша здобувала вищу освіту через єврейські фахові школи і Інститут єврейських наук у Варшаві.

Позашкільна освіта і самоосвіта відігравали важливу роль у формуванні культурного рівня єврейського населення. Бібліотека ім. Іцхака-Лейбуша Переця на вулиці Тломацьке мала десятки тисяч томів і щорічно залучала тисячі читачів. Варшавський відділ YIVO організовував наукові конференції і семінари, проводив конкурси для молодих дослідників. Наталя Алексіон у монографії «Conscious History» показала, що ці позашкільні наукові і культурні структури були невід'ємним елементом єврейського інтелектуального середовища Варшави, що формував покоління дослідників і публічних діячів [9].

Єврейська преса Варшави була розвинутою й диференційованою системою засобів масової інформації, рівної якій не існувало в жодному іншому єврейському місті Центрально-Східної Європи. Мауріцій Фукс у монографії «Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939» зафіксував понад 120 різних єврейських видань, що виходили у Варшаві за цей хронологічний проміжок [14]. Лише у 1930-х роках щодня виходило від 5 до 7 єврейських щоденних газет польською і їдишем — надзвичайно насичений медіапростір для громади чисельністю близько 350 000 осіб.

Газета Хайнт (Haynt — «Сьогодні»), заснована у 1908 році, стала першою масовою щоденною газетою їдишем у Польщі. Вже у 1909 році вона досягла тиражу 70 000 примірників — фантастичний показник для єврейського видання, що виходило на мові, яку певна частина польської і єврейської інтелігенції вважала «нижчою». До 1913 року тираж перевищив 150 000 примірників, зробивши Хайнт одним із найтиражніших єврейських видань у світі. У міжвоєнний час і особливо в роки депресії тираж дещо знизився, проте газета залишалася провідним виданням єврейської Варшави, що охоплювало читачів по всій Польщі і навіть за її межами [14].

Газета Момент (Der Moment), заснована у 1910 році, конкурувала з Хайнтом за аудиторію їдишськомовних читачів. У 1920-х роках її щоденний

тираж становив близько 20 000–25 000 примірників. За даними бібліографії їдишської преси міжвоєнної Польщі, обидва видання — Хайнт і Момент — мали різне ідеологічне спрямування: перший тяжів до сіоністських позицій, другий — до консервативнішого традиціоналізму [33]. Бундівський щоденник Фолкстсайтунг (Folkstsaytung) виходив меншим тиражем, але мав відданих читачів у єврейському робітничому середовищі.

Єврейська книговидавнича діяльність у Варшаві мала значний масштаб. Щороку виходили сотні книжкових назв їдишем, на іврит і польською мовою з єврейською тематикою. Самуель Кассоу у монографії «Who Will Write Our History?» підкреслював, що саме жива варшавська видавнича і журналістська традиція підготувала ґрунт для унікального документаційного проекту Рингельблюма в роки окупації [17]. Серед тих, хто друкував свої перші твори у варшавській єврейській пресі в 1930-х роках, — Ісаак Башевіс-Зінгер, майбутній лауреат Нобелівської премії з літератури 1978 року. У 1935 році він емігрував до США, однак його літературна і людська особистість була сформована саме у варшавському єврейському культурному середовищі.

Наукова і архівна діяльність YIVO займала особливе місце в єврейській культурній активності Варшави. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe — провідний науковий ресурс, доступний онлайн, — відображає масштаб діяльності цього інституту і зберігає значний масив матеріалів про єврейську Варшаву [5]. YIVO Digital Archive on Jewish Life in Poland містить тисячі оцифрованих документів і фотографій, безпосередньо пов'язаних із варшавською єврейською громадою [6]. Наталя Алексіон у статтях, опублікованих у *Polin* і *East European Jewish Affairs*, показала, що варшавський відділ YIVO відіграв ключову роль у формуванні нової єврейської наукової традиції, орієнтованої на дослідження живого народу, а не лише релігійної спадщини [24, 25].

Культурне і театральне життя єврейської Варшави в міжвоєнний час досягло рівня, що перевершував будь-яке інше місто Центрально-Східної Європи за масштабом і різноманітністю. Жодне інше єврейське місто у світі —

навіть Нью-Йорк із його розвинутою їдишською театральною традицією — не могло зрівнятися з Варшавою за щільністю культурних подій і їх органічним зв'язком із повсякденним соціальним життям громади.

Єврейський театр у Варшаві мав кілька постійних сцен. Найвідомішою була трупа під керівництвом Іди Каміньської — дочки засновниці єврейського театру Ести-Рохл Каміньської, яка заклала основи єврейського театального мистецтва в Польщі ще на початку ХХ сторіччя. Самуель Кассоу описував варшавське єврейське культурне середовище міжвоєнного часу як надзвичайно жваве і самовідновлюване [17]. Варшавський репертуарний єврейський театр протягом сезону давав від 200 до 250 вистав, що включали класику їдишської драматургії, сучасні п'єси і адаптації світової класики. Поряд із серйозною драматичною сценою діяли кілька театрів-кабаре і розважальних сцен із різножанровими виставами їдишем.

Пуримшпілі (традиційні карнавальні п'єси, що давалися в єврейське свято Пурім) і щотижневі «сімейні вечори» в єврейських клубах охоплювали широку народну аудиторію, недоступну для серйозного репертуарного театру. Ця різноманітність театральних форм — від класичної вистави до вуличного кабаре — відображала соціальну різноманітність самої громади: ортодоксальний крамаг, що ніколи не переступив би порогу серйозного театру, міг із задоволенням дивитися пуримський спектакль у сусідній кімнаті синагоги.

Музичне і кантіляційне мистецтво мало особливе місце в культурному житті єврейської Варшави. Хазани — кантори — головних варшавських синагог були справжніми культурними зірками. Їхні виступи привертали тисячі слухачів, а голоси деяких із них записувалися на грамофонні платівки, що поширювалися по всій Польщі та за кордоном. Клезмерська музика — традиційна єврейська інструментальна музика, що лунала на весіллях і в кав'ярнях єврейських кварталів, — у міжвоєнний час переживала розквіт. Клезмерські оркестри виступали на концертних сценах і записувалися на студіях. Єврейські хори — при синагогах, спортивних організаціях і школах — охоплювали сотні співаків і регулярно виступали на публічних концертах.

Образотворче мистецтво єврейської Варшави представляли численні художники, скульптори і графіки. Єврейські митці навчалися у варшавській Школі образотворчих мистецтв або за кордоном — у Парижі і Берліні — і по поверненні виставляли твори в галереях. Єврейське Товариство підтримки мистецтв (ЕКВЕ — Ekb) організовувало щорічні виставки єврейського живопису і скульптури. Єврейські митці поєднували традиційні єврейські мотиви — синагогальні інтер'єри, містечкові сцени — з впливами сучасного авангарду: кубізму, експресіонізму і конструктивізму. Ця художня синтеза традиції і модернізму відображала ширший культурний досвід єврейської Варшави, що жила одночасно у двох цивілізаційних просторах.

Благодійна діяльність єврейської громади Варшави була розгалуженою системою соціального захисту, що функціонувала в умовах постійного браку ресурсів і зростаючих потреб. Ця система поєднувала традиційні релігійно-благодійні форми — засновані на єврейському принципі цдаки (обов'язку допомагати нужденним) — з сучасними організаційними структурами, запозиченими з загальноєвропейської традиції соціального страхування.

Єврейська лікарня на вулиці Чиста (Czysta) була головним медичним закладом громади і мала репутацію добре оснащеного закладу з кваліфікованим персоналом. Організація ТОЗ (Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej), за власними даними, у 1930-х роках обслуговувала понад 170 000 пацієнтів на рік по всій Польщі. ТОЗ приділяла особливу увагу боротьбі з туберкульозом — хворобою, що стала справжнім лихом у перенаселених єврейських кварталах — і дитячою смертністю. Організація утримувала поліклініки, диспансери і літні дитячі табори.

Дитячий будинок Януша Корчака (справжнє ім'я Генрик Гольдшмідт), що знаходився на вулиці Крохмальна (Krochmalna), одночасно виховував 100–120 дітей — переважно єврейських сиріт і напівсиріт із бідних родин. Корчак — видатний педагог і дитячий письменник — розробив новаторську методику виховання на засадах поваги до прав дитини. Його Будинок мав власне дитяче

самоврядування: суд, парламент і газету, де самі діти обирали «уряд», вирішували конфлікти і висловлювали думки. Корчак трагічно загинув разом зі своїми вихованцями у таборі смерті Треблінка у серпні 1942 року, відмовившись від пропозиції врятуватися без дітей — вчинок, що став символом педагогічної відданості.

Центральне єврейське благодійне товариство у роки Великої депресії щороку надавало підтримку 30 000–50 000 варшавських єврейських родин у різних формах: грошових допомог, безкоштовного харчування, оплати оренди та допомоги з лікуванням. Ця цифра красномовно свідчить про масштаби єврейської бідності: при загальній кількості близько 80 000–90 000 єврейських родин у Варшаві підтримки потребувала від третини до половини всіх родин. Американський Джойнт вклав у польські єврейські організації десятки мільйонів доларів сукупно протягом міжвоєнного часу [31].

Товариства ланцманшафти — об'єднання вихідців з одного міста або регіону — надавали взаємодопомогу своїм членам і виконували функцію соціальної мережі для новоприбулих мігрантів. У Варшаві діяло кілька десятків таких товариств, що відображало масштаб внутрішньої єврейської міграції до столиці. Кожне ланцманшафт мало власну касу взаємодопомоги, організовувало спільні зустрічі і підтримувало листування з містечками-донорами. Організація ВІЗО (Women's International Zionist Organization) мала у Варшаві активний відділ, що організовував дитячі садки і курси для жінок та надавав матеріальну допомогу самотнім матерям [8]. Стаття Єврейського жіночого архіву «Poland: Interwar» систематизує відомості про жіночу благодійну активність у єврейській Польщі.

Молодіжні рухи єврейської Варшави становили динамічний і надзвичайно активний сегмент громадського суспільства. За загальнопольськими оцінками, різноманітні єврейські молодіжні організації охоплювали від 100 000 до 200 000 молодих євреїв у різні роки. ХаШомер-ХаЦаїр (Молодий Страж) — лівосіоністський рух, що поєднував ідеї соціалізму і піонерства, — мав у Польщі

в середині 1930-х близько 35 000–40 000 членів. Бетар — ревізіоністський молодіжний рух Жаботинського — на піку активності налічував 40 000–50 000 членів по всій Польщі і відзначався мілітаристичнішим духом і відкиданням соціалізму.

Бундівська молодіжна організація Цукунфт (Maufly — Майбутнє) конкурувала з сіоністськими рухами. Цукунфт відкидав сіонізм як нежиттєву утопію і закликав молодь залишатися в Польщі і боротися за соціалістичне перетворення суспільства. Молоді бундисти організовували театральні гуртки, хори і спортивні секції, видавали молодіжні газети їдишем. Спортивна організація Бунду Моргенроте (Ранкова зірка) розвивала фізичну культуру серед єврейської робочої молоді. Ірвін Гутман у монографії «The Jews of Warsaw, 1939–1943» наводить дані, що напередодні Другої світової війни єврейські спортивні організації Варшави нараховували кілька тисяч активних членів [15].

Сіоністська спортивна організація Маккабі поєднувала фізичне виховання з єврейським національним вихованням. Варшавський Маккабі мав секції футболу, легкої атлетики, боксу, плавання і настільного тенісу та брав участь у загальнопольських змаганнях. Єврейські спортсмени Маккабі неодноразово виступали на Маккабіаді — єврейських олімпійських іграх, що проводилися у Тель-Авіві, — здобуваючи медалі і привертаючи увагу єврейської спортивної громадськості всього світу. Агудат Ізраель мав молодіжні структури Езру і Бней Аківа, що виховували молодь у дусі традиційної єврейської релігійності.

Організація Хе-Халуц (Піонер) координувала підготовку молоді до еміграції в Палестину. У Варшаві і передмістях діяло кілька навчальних ферм і майстерень (хахшарот), де міська молодь набувала сільськогосподарських і ремісничих навичок, необхідних для праці в палестинських кібуцах. Кейт Мосс у монографії «An Unchosen People» аналізував, як реальні труднощі і навички сільськогосподарської праці ставали для міських юнаків символічним переходом до нової ідентичності «нового єврея» — фізично сильного, продуктивного, пов'язаного із землею [20].

Загалом молодіжні організації єврейської Варшави виконували, крім безпосередніх функцій, важливу роль у формуванні соціальних мереж і почуття колективної ідентичності. Молодий єврей, що вступав до ХаШомер-ХаЦаїр або до Маккабі, включався в певну спільноту однодумців і долучався до системи цінностей, що надавала сенс його повсякденному досвіду. Ці мережі пережили своїх членів: у роки Голокосту саме молодіжні організаційні структури стали основою єврейського збройного підпілля і повстання у варшавському гетто квітня 1943 року.

Єврейський науковий інститут YIVO (Yidisher Visnshaftlekher Institut), заснований у Вільно у 1925 році, мав активний варшавський відділ. Організація збирала архівні матеріали, народні традиції, мемуари і статистичні дані, проводила конкурси для молодих дослідників і організовувала наукові конференції. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe, доступна онлайн, є провідним науковим ресурсом і містить десятки статей, що висвітлюють різні аспекти варшавського єврейського суспільства [5]. YIVO Digital Archive on Jewish Life in Poland зберігає тисячі оцифрованих документів і фотографій [6].

Наталя Алексіон у монографії «Conscious History: Polish Jewish Historians before the Holocaust» (2021) реконструювала інтелектуальну традицію польського єврейства, показавши, що польсько-єврейські дослідники ще до Першої світової війни сформували самобутню наукову традицію в галузі єврейської соціальної і культурної науки, яка у міжвоєнний час розвинулася у межах YIVO [9]. Її статті в серії Polin і East European Jewish Affairs поглиблюють аналіз конкретних аспектів єврейського наукового середовища [24, 25].

Емануел Рингельблум, що захистив докторат у Варшавському університеті і провадив масштабну документаційну роботу в межах YIVO до окупації, залишив щоденник як джерело про соціальні умови єврейської Варшави [4]. Самуель Кассоу у монографії «Who Will Write Our History?» показав, що саме передвоєнна академічна традиція YIVO підготувала ґрунт для

унікального документального проекту Оней Шабес, що збирав свідчення з усіх верств єврейського суспільства в гетто [17].

Збірник «New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands» (2018) за редакцією Полонського та ін. підсумовує новітні напрямки досліджень єврейської польської історії і включає матеріали, безпосередньо присвячені Варшаві [35]. Розділ Кеннета Мосса про єврейський націоналізм у міжвоєнній Варшаві аналізує внутрішні ідеологічні суперечки у варшавській єврейській громаді [32]. Бібліографія Шейнтуха і Соломон систематизує відомості про варшавські їдишськомовні видання міжвоєнного часу [33].

Варшавська єврейська громада міжвоєнного часу була не ізольованою локальною спільнотою, а частиною ширшого міжнародного єврейського світу. Зв'язки з єврейськими організаціями у США, Великій Британії, Франції, Аргентині та Палестині пронизували господарське, культурне і політичне життя варшавських євреїв. Ці зв'язки матеріалізувалися через фінансові перекази Джойнту, через сіоністські організації, що координували алію, через листування ланцманшафти із землями виходу, через культурні видання YIVO, що виходили у Вільно і розповсюджувалися у Нью-Йорку. YIVO Encyclopedia наголошує на цьому транснаціональному вимірі варшавської єврейської культури як одній з її найхарактерніших ознак [5].

Дослідження Барелі і Гутвейна на Academia.edu про регулювання потоків капіталу між Польщею і Палестиною у міжвоєнний період документує конкретні механізми фінансових зв'язків між варшавськими євреями і єврейською Палестиною [31]. Ці потоки включали не лише перекази емігрантів рідним у Польщі, а й інвестиції в палестинські підприємства, пожертви сіоністським організаціям і покупку облігацій єврейського національного фонду Керен Каємет. Дослідження показує, що у певні роки ці потоки досягали значних обсягів і мали помітний вплив на польський і палестинський єврейські ринки.

Стаття Кеннета Мосса про єврейський націоналізм у міжвоєнній Варшаві аналізує, яким чином транснаціональна єврейська політика відбивалася у

місцевих внутрішньогромадських дискусіях [32]. Міжнародні конгреси сіоністів, світові з'їзди Агудат Ізраель і конференції Бунду мали своїх варшавських делегатів і безпосередньо впливали на ідеологічні суперечки всередині громади. Таким чином, варшавська єврейська громада жила одночасно у місцевому і глобальному єврейському світі.

Нацистська окупація Польщі, що розпочалася з вторгнення 1 вересня 1939 року, поклала край правовому і соціальному становищу єврейської громади. Варшавське гетто було офіційно засноване 16 жовтня 1940 року відповідно до наказу генерал-губернатора Ганса Франка. На момент завершення формування гетто у листопаді 1940 року в ньому опинилося близько 400 000 євреїв, що становило близько 30 відсотків населення Варшави, зосереджених на площі лише 2,4 відсотки міської території [7].

Умови гетто стали цілеспрямованою спробою знищити той самий єврейський соціальний простір, що блискуче функціонував у міжвоєнні роки. Господарська блокада, голодні пайки, епідемії і фізичне насильство щодня забирали сотні жертв. Однак навіть в умовах гетто єврейська громада демонструвала дивовижну здатність до самоорганізації — ту саму, що формувалася роками в міжвоєнних кооперативах, молодіжних рухах і громадських організаціях. Підпільні школи і театри гетто, мережі взаємодопомоги, архів Оней Шабес Рингельблюма — прямі продовження тих інституцій, що діяли у Варшаві в 1918–1939 роках.

Масова депортація до табору смерті Треблінка в ході операції «Рейнхард» (Großaktion Warschau) тривала з 22 липня по 21 вересня 1942 року: за даними USHMM, було депортовано щонайменше 254 000 осіб [7]. Загальні втрати серед мешканців гетто — внаслідок депортацій, розстрілів, голоду і хвороб — оцінюються щонайменше в 300 000 осіб. Повстання у Варшавському гетто у квітні–травні 1943 року — перше міське збройне повстання в окупованій Центрально-Східній Європі — очолили молоді люди, виховані в молодіжних організаціях міжвоєнного часу: ХаШомер-ХаЦаїр, Бетарі і Бунді. Сам факт

повстання засвідчив, що досвід самоорганізації і ідеологічна підготовка міжвоєнного часу дали плоди навіть у найтрагічніших умовах.

Каміл Кійок у дослідженні в *Contemporary European History* (2025) показує, що міжвоєнний єврейський досвід — з усіма його суперечностями і трагічним фіналом — продовжує визначати наукову і публічну дискусію про польсько-єврейські відносини [34]. Вивчення єврейської Варшави є тому не лише академічним завданням, а й способом зрозуміти, що саме було знищено в роки Голокосту.

ВИСНОВКИ

Дипломна робота, присвячена соціально-економічній активності єврейської громади Варшави в міжвоєнний період 1918–1939 років, охоплює демографічний, господарський, культурний і громадський виміри єврейського досвіду польської столиці. Залучення даних двох польських переписів населення, матеріалів серії Polin і монографій провідних дослідників єврейської Польщі дозволяє сформулювати конкретні та документально обґрунтовані висновки.

Єврейська Варшава міжвоєнного двадцятиліття була не просто найбільшою єврейською громадою Європи — вона являла собою унікальний цивілізаційний проект, що розгортався в умовах одночасного правового визнання і наростаючої дискримінації. За переписом 1931 року тут мешкало понад 352 000 євреїв — третина населення польської столиці — і ця громада демонструвала надзвичайне внутрішнє різноманіття: мовне, ідеологічне, класове і релігійне. Три чверті її членів жили в бідності, що само по собі спростовує будь-які спрощені уявлення про «єврейський капітал». Натомість перед дослідником постає картина копіткої щоденної праці в умовах мікробізнесу: середнє єврейське підприємство налічувало двох-трьох осіб включно з власником, і саме на цьому фундаменті трималася господарська активність, що давала місту від 35 до 40 відсотків прямих податків.

Господарська структура варшавського єврейства відображала специфічну нішеву спеціалізацію, що склалася під тиском правових обмежень і ринкових можливостей. Майже половина зайнятих працювала у виробництві і промисловості, третина — в торгівлі та фінансах; частка зайнятих у сільськогосподарському секторі залишалася мізерною. Євреї контролювали від 70 до 90 відсотків оптової текстильної торгівлі Варшави і відігравали ключову роль у ряді інших галузей. Ця концентрація була одночасно силою і вразливістю:

вона забезпечувала внутрішню солідарність, але й робила громаду чутливою до зовнішніх ударів — як економічних криз, так і цілеспрямованого антисемітського тиску.

Відповіддю на цю вразливість стала розгалужена система кооперативної взаємодопомоги. Каси гмілут хасадім, кредитні товариства і споживчі кооперативи утворювали альтернативну фінансову інфраструктуру, що надавала позики під 4–6 відсотків на рік — у рази нижче ринкових ставок. Ця система не була ані пасивною традицією, ані наслідком ізоляції: вона активно розвивалася і модернізувалася, отримуючи підтримку від американського Джойнту, що вклав у польські єврейські організації десятки мільйонів доларів за міжвоєнний час. Без цієї зовнішньої підтримки значна частина соціальної інфраструктури єврейської Варшави не пережила б років Великої депресії, коли від чверті до третини єврейських робочих сімей потребували регулярної допомоги.

Антисемітський тиск 1930-х років надав цьому досвіду особливого виміру. Бойкотний рух «Свій до свого» скорочував оборот єврейської торгівлі в окремих галузях на 20–30 відсотків; обов'язковий недільний вихідний, запроваджений під тиском клерикально-націоналістичних кіл, фактично давав польській крамниці понад 15 відсотків додаткового річного торгового часу; кількість єврейських студентів Варшавського університету скоротилася з чверті до менш ніж десятої частини від усього студентства. І все ж громада не дезінтегрувалася — вона адаптувалася, переорієнтовувалася, виробляла нові стратегії виживання. Ця стійкість була не стихійною: вона спиралася на десятиліття розбудови інституцій, що навчали людей діяти колективно.

Культурна і освітня сфера єврейської Варшави засвідчує ту саму здатність до самоорганізації, але вже в її найяскравішому вияві. Паралельні шкільні мережі — сіоністська Тарбут з її 270 закладами і 45 000 учнями, соціалістична TSYSHO зі 169 школами, ортодоксальна Явне — обслуговували різні ідеологічні

спільноти, але разом забезпечували єврейській молоді можливість здобувати освіту у власному культурному середовищі. Паралельно розвивалася преса: щоденна газета Хайнт досягала тиражу 150 000 примірників, а загалом у Варшаві виходило понад 120 єврейських видань різного профілю. Театральні трупи давали по 250 вистав на сезон. Все це разом складало живий медіапростір, що поєднував людей різних класів і переконань навколо спільних культурних референцій.

Громадське самоврядування завершувало цю архітектуру. Варшавська гміна з річним бюджетом від 1,5 до 3 мільйонів злотих утримувала синагоги, лікарню, цвинтар і школи; організація ТОЗ надавала медичну допомогу понад 170 000 пацієнтів на рік по всій Польщі; молодіжні рухи охоплювали від 100 000 до 200 000 молодих євреїв. Дитячий будинок Януша Корчака на Крохмальній виховував сиріт за методикою, що ставила права дитини в центр педагогічного процесу. Ці інституції не лише вирішували поточні соціальні потреби — вони формували покоління людей, здатних до солідарної дії. Саме ця здатність, виплекана в молодіжних організаціях міжвоєнного часу, стала основою збройного підпілля і повстання у варшавському гетто квітня 1943 року.

Єврейська Варшава 1918–1939 років постає в результаті цього дослідження як одна з найвизначніших спроб діаспорного єврейства збудувати повноцінне і культурно плідне суспільство в межах сучасної національної держави. Це суспільство було суперечливим, роздираним ідеологічними конфліктами і придавленим бідністю — але воно жило, творило і відтворювало себе з разючою енергією. Нацистська окупація і депортація щонайменше 254 000 мешканців гетто до Треблінки в ході Großaktion Warschau — з 22 липня по 21 вересня 1942 року — знищили цю живу цивілізаційну структуру фізично. Однак знищити пам'ять про неї значно важче. Вивчення спадщини єврейської Варшави є не лише академічним завданням — це спосіб зрозуміти, що саме було втрачено

і чим ця втрата залишається для єврейської і загальноєвропейської цивілізації досі відкритою раною.

Перспективи подальших досліджень охоплюють: поглиблений аналіз жіночої економічної і громадської активності; дослідження єврейсько-польських економічних відносин на рівні конкретних галузей; порівняльний аналіз варшавської єврейської громади з Лодзем, Краковом, Львовом і Вільно; введення до наукового обігу нових архівних матеріалів із колекцій YIVO у Нью-Йорку, Єврейського історичного інституту у Варшаві та архівів Джойнту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА

1. Główny Urząd Statystyczny. Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9.XII.1931 r. Warszawa: GUS, 1933. 220 s.
2. Józef Konczyński. Żydzi w Polsce w ostatnim dziesięcioleciu w oświetleniu cyfr statystycznych. Warszawa: Zakład Graficzny L. Wolnickiego, 1936. 122 s.
3. Kaplan Ch. A. Scroll of Agony: The Warsaw Diary of Chaim A. Kaplan. New York: Macmillan, 1965. 322 p.
4. Ringelblum E. Notes from the Warsaw Ghetto: The Journal of Emmanuel Ringelblum / ed. by J. Sloan. New York: McGraw-Hill, 1958. 369 p.
5. YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe. URL: <https://yivoencyclopedia.org> (дата звернення: 10.03.2026).
6. YIVO Digital Archive on Jewish Life in Poland. URL: <http://polishjews.yivoarchives.org> (дата звернення: 10.03.2026).
7. United States Holocaust Memorial Museum Holocaust Encyclopedia. Article «Warsaw». URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/warsaw> (дата звернення: 10.03.2026).

8. Jewish Women's Archive. Article «Poland: Interwar». URL: <https://jwa.org/encyclopedia/article/poland-interwar> (дата звернення: 10.03.2026).

II. МОНОГРАФІЇ

9. Aleksium N. *Conscious History: Polish Jewish Historians before the Holocaust*. London: Littman Library of Jewish Civilization, 2021. 329 p.
10. Bacon G. C. *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916–1939*. Jerusalem: The Magnes Press, 1996. 312 p.
11. Bartoszewski W., Polonsky A. *The Jews in Warsaw*. Oxford: Blackwell, 1991. 410 p.
12. Dawidowicz L. S. *The Golden Tradition: Jewish Life and Thought in Eastern Europe*. Boston: Beacon Press, 1967. 502 p.
13. Engelking B., Leociak J. *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City*. New Haven: Yale University Press, 2009. 943 p.
14. Fuks M. *Prasa żydowska w Warszawie 1823–1939*. Warszawa: PIW, 1979. 260 s.
15. Gutman I. *The Jews of Warsaw, 1939–1943: Ghetto, Underground, Revolt*. Bloomington: Indiana University Press, 1982. 487 p.
16. Heller C. S. *On the Edge of Destruction: Jews of Poland between the Two World Wars*. Detroit: Wayne State University Press, 1994. 369 p.

17. Kassow S. D. *Who Will Write Our History? Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*. Bloomington: Indiana University Press, 2007. 523 p. URL: <https://archive.org/details/whowillwriteourh0000kass>

18. Kula W. *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*. London: NLB, 1976. 192 p.

19. Mendelsohn E. *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*. Bloomington: Indiana University Press, 1983. 300 p. URL: <https://archive.org/details/jewsofeastcentra0000mend>

20. Moss K. B. *An Unchosen People: Jewish Political Reckoning in Interwar Poland*. Cambridge: Harvard University Press, 2021. 400 p.

21. Polonsky A. *The Jews in Poland and Russia. Vol. III: 1914 to 2008*. Oxford: The Littman Library of Jewish Civilization, 2012. 712 p.

22. Schipper I., Tartakower A., Hafftko A. (red.) *Żydzi w Polsce Odrodzonej: działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna. T. 1–2*. Warszawa: Żydowski Instytut Naukowy, 1932–1936. 574+617 s.

23. Tomaszewski J. *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 312 s.

III. HAYKOBI CTATTI

24. Aleksion N. *Jewish Community and Polish State: The Żydowski Instytut Historyczny, 1947–1960*. Polin: Studies in Polish Jewry. 2010. Vol. 22. P. 45–67.

25. Aleksion N. Polish Jewish Historians before 1918: Configuring the Liberal East European Jewish Intelligentsia. *East European Jewish Affairs*. 2004. Vol. 34, No. 2. P. 41–54. URL: <https://www.tandfonline.com>
26. Cała A. The Social Consciousness of Young Jews in Interwar Poland. *Polin: Studies in Polish Jewry*. 1994. Vol. 8. P. 42–66.
27. Tomaszewski J. Some Observations on the Situation of the Jewish Minority in Poland during the Years 1918–1939. *Polin: Studies in Polish Jewry*. 1988. Vol. 3. P. 302–309.
28. Tworek W. Education and Formation in an Interwar Hasidic Yeshiva: The Case of Tomkhe Temimim Warsaw. *Modern Judaism*. 2023. Vol. 43, No. 3. P. 274–291. URL: <https://academic.oup.com/mj/article/43/3/274/7273995>
29. Weeks T. R. Polish ‘Progressive Antisemitism’, 1905–1914. *East European Jewish Affairs*. 1995. Vol. 25, No. 2. P. 49–68.
30. Żyndul J. *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*. Warszawa: Fundacja im. Kazimierza Kelles-Krauza, 1994. 150 s.
31. Bareli A., Gutwein D. Control and Regulation of Capital Flows Between Poland and Palestine in the Interwar Period. *SGH Warsaw School of Economics Repository*. URL: <https://www.academia.edu/31147992> (дата звернення: 15.03.2026).
32. Moss K. B. *Negotiating Jewish Nationalism in Interwar Warsaw*. Warsaw: The Jewish Metropolis. *Essays in Honor of the 75th Birthday of Antony Polonsky* / ed. by G. Dynner, F. Guesnet. Leiden; Boston: Brill, 2015. P. 390–434.

33. Szeintuch Y., Solomon V. Reshimat ha-yomonim ve-khitve-ha-et be-yidish she-pursemu be-Polin ben shete milhamot ha-olam [Preliminary Inventory of Yiddish Dailies and Periodicals Published in Poland between the Two World Wars] / ed. by Kh. Shmeruk. Jerusalem: The Hebrew University, 1986. 180 p.
34. Kijek K. Between Ethnic Democracy, Authoritarianism and Violence: Inter-War Experiences and Jewish Socio-Political Stances in Early Post-War Poland. *Contemporary European History*. 2025. DOI: 10.1017/S0960777325000189. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/contemporary-european-history/article/between-ethnic-democracy-authoritarianism-and-violence/4D37C59B4E4D007C6A59A3EAAE7FEEED>

IV. ЗБІРНИКИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ТА СЕРІЙНІ ВИДАННЯ

35. *New Directions in the History of the Jews in the Polish Lands* / ed. by A. Polonsky, H. Węgrzynek, A. Żbikowski. Boston: Academic Studies Press; Warsaw: POLIN Museum, 2018. DOI: 10.1515/9788394914912. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv7xbrh4> (дата звернення: 20.03.2026).
36. *Polin: Studies in Polish Jewry. Vol. 3: The Jews of Warsaw* / ed. by A. Polonsky. London: The Littman Library, 1988. 390 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1rmj5z> (дата звернення: 20.03.2026).
37. *Polin: Studies in Polish Jewry. Vol. 8: Jews in Independent Poland, 1918–1939* / ed. by A. Polonsky et al. London: The Littman Library, 1994. 410 p.
38. *Polin: Studies in Polish Jewry. Vol. 9: Jews, Poles, Socialists* / ed. by A. Polonsky et al. London: The Littman Library, 1996. 368 p. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1rmjw3>